

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

**ΣΚΕΨΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΔΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΩΣ ΟΡΟ
ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΡΕΥΜΑΤΩΝ**

Ἀνακοίνωση γραμμένη
γιὰ τὸ Πέμπτο συνέδριο συγκριτικῆς φιλολογίας

μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικά
Α. Κ.

**ΣΚΕΨΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΔΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΩΣ ΟΡΟ
ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΡΕΥΜΑΤΩΝ**

Προηγούμενες εμπειρίες με οδήγησαν προς ορισμένα συμπεράσματα σε περιοχές ανάλογες με αυτήν που θα μας απασχολήσει εδώ. Θεωρώ λοιπόν σωστό να τα εκθέσω σύντομα ώστε να διευκολυνθούν καινούριες έρευνες.

Πρώτα, στο πεδίο των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, ατομικών και συλλογικών, εδρέθηκα πάντοτε όφελιμένος από την εφαρμογή ενός μεθοδολογικού κανόνα που, καθώς νομίζω, δεν επιδέχεται εξαίρεση. Δηλαδή: τα πολλαπλά φαινόμενα απαιτούν για να ερμηνευθούν ως το βάθος τους την ανίχνευση πολλαπλών αιτίων. Όσο δεν διαθέτουμε παρά ένα, μοναδικό αίτιο, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η έρμηνεία μας χωλαίνει και ότι αγνοεί παράγοντες που θα μπορούσαν να αποδειχθούν ουσιαστικοί. Εφόσον πρόκειται για ό,τι αποκαλούμε ατομικές δημιουργίες ή δράσεις της έρευνας φαίνεται να έχει χαραχθεί με τρόπο ξεκάθαρο: υπάρχει ή στρωματογραφία που θα καθοδηγήσει τον έρευνητή έξαρχης, από τον φλοιό προς τον πυρήνα της πρώτης έμπνευσης, περνώντας (προς την αντίθετη τώρα κατεύθυνση από της αρχικής επεξεργασίας), από τα διαδοχικά στάδια της δημιουργίας, το καθένα από τα οποία οφείλεται σε διαφορετική αιτία: προτιμήσεις του δημιουργού, αναγνώσεις, αισθήματα, συναισθήματα, πάθη, συγκινήσεις, οι ιδέες του, καταβολές κληρονομικές, το περιβάλλον από όπου προέρχεται, οι κανόνες του είδους, το ιστορικό του, κ.λ.π. Για τις συλλογικές δράσεις και αντιδράσεις ή πορεία είναι λιγότερο ευθύγραμμη αλλά η σπουδαιότητα να αναζητηθούν τα πολλαπλά αίτια πολύ μεγαλύτερη, γι' αυτόν τον λόγο.

Αφετέρου, στις προσπάθειές μου να εξασφαλίσω ένα ορθολογιστικό νόημα σε έννοιες όπως οι γενιές ή τα ρεύματα, μπόρεσα να διαπιστώσω ότι προτού διαμορφωθούν είχε προηγηθεί στον χώρο που τα είδε να παρουσιάζονται, ένα άδειασμα, μία εκκένωση.

Αυτό σημαίνει, αν αντιστρέψουμε την πρόταση, ότι στην μοναδική περίπτωση όπου αυτός ο όρος εκπληρώθηκε, τότε μπορεί να επιβληθεί μια καινούρια γενεά ή ένα καινούριο ρεύμα ιδεών ή ευαισθησίας. Ίσως είναι απαραίτητο να προστεθεί ένα πόρισμα σ' αυτή την πρόταση: ούτε οι γενεές, ούτε τα ρεύματα είναι δυνατόν να παρουσιασθούν μέσα στην ιστορία σε κανονικό ρυθμό. Στην ιστορία της ελληνικής παιδείας υπάρχουν τέσσερις, πολύ καθαρές, τομές, που προηγήθηκαν σε τέσσερα στάδια της ιστορίας των ιδεών: 1) γύρω στα 1800, όταν έπειτα από βαθιές μεταβολές που εκδηλώνονται στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας του 18ου αιώνα, γίνεται έναργότερη η έλξη των φώτων· 2) ύστερα από τον Άγωνα, δηλαδή γύρω στα 1830, όταν γίνεται φανερό στην Ελλάδα το κύμα του ρωμαντισμού· 3) γύρω στα 1880, ύστερα από τον πρόωρο θάνατο των ηγετών της λογοτεχνικής ζωής, όταν πρωτοπαρουσιάζονται στην Ελλάδα οι τάσεις νατουραλισμού, και, τέλος, 4) γύρω στα 1930, ύστερα από μια στρατιωτική καταστροφή στην οποία επακολούθησαν σοβαρές κοινωνικές και δημογραφικές αναπροσαρμογές, όταν αναφαίνεται ένα καινούριο πνεύμα στην προοπτική της παιδείας. Ούτε συμπτώσεις, ούτε προφητείες εκ των υστέρων: έργο του ιστορικού να αναζητήσει τους δεσμούς που υπάρχουν στο καθένα από αυτά τα ζεύγη, ανάμεσα στο στοιχείο που προηγείται χρονικά και στο κίνημα που ακολουθεί.

Έξάλλου, ένα πρόβλημα που άρχει να το προσέξουμε αναφαίνεται κάθε φορά όπου θρυσκόμαστε εμπρός σε μιάν ευαισθησία ή σε ένα πνεύμα, εκδηλωμένα από συλλογικό σώμα και που ξεχωρίζουν από το παρελθόν: οι εκπρόσωποι αυτής της αλλαγής έχουν μεταξύ τους ορισμένες ομοιότητες που κάποτε φθάνουν στην ίδια την εξωτερική τους εμφάνιση. Θα μπορούσα εδώ να αναφέρω ένδεικτικά τον γυναικείο τύπο του 18ου αιώνα, την εικόνα του ρωμαντικού ποιητή, τους γενειοφόρους του μπουεμισμού· ωστόσο, ανεξάρτητα από αυτές τις περιπτώσεις, θα θέλαμε να γνωρίζουμε, σε κάθε καινούριο πολιτισμικό κίνημα, σε κάθε καινούρια λογοτεχνική μόδα ή επίδραση άσχετα με την προέλευσή της, από την στιγμή όπου η πρώτη ύλη, ο ανθρώπινος πληθυσμός δεν έχει αλλάξει, παραμένει δηλαδή ο ίδιος, σε σχεδόν σταθερές αναλογίες, ποιό είναι αυτό που προκαλεί τις αλλαγές στις ιδέες, στα γούστα, και κάποτε, όπως είπα, στην ίδια την εξωτερική εμφάνιση των εκπροσώπων του. Η λύση την οποία προτείνω είναι η ακόλουθη: κάθε τροποποίηση των μορφών της ευαισθησίας ή των αποχρώσεων του πνεύματος κινητοποιεί και φέρνει, συνεπώς, στο πρώτο επίπεδο, μια κατηγορία διαφορετικών φορέων από εκείνους που είχε επιστρατεύσει το προηγούμενο σύνθημα. Η επίδραση, υπό τους όρους αυτούς, ή μόδα και όλες οι λέξεις - κλειδιά που

έχουμε εφεύρει για να εκφράσουμε τις δυσκολίες μας εμπρός στα κοινωνικά ρεύματα, θα ήταν υποκείμενες σε αναθεώρηση (αν όλα αυτά θεωρηθούν σωστά από την στατιστική άποψη)· όποτε, στην περίπτωση αυτή, η έλξη την οποία άσκει η επίδραση ή η μίμηση άπευθύνεται σε ανθρώπινες μονάδες ή ομάδες, οι οποίες ανάξη- τουν ένα τουλάχιστον από τα προτεινόμενα σχήματα.

Από κει και πέρα, το να θεωρήσουμε ότι η μίμηση ή ίδια, για να μη μιλήσουμε για άλλες μορφές πνευματικών σχέσεων, δεν δηλώνει παθητικότητα, το πέραςμα είναι εύκολο. Αυτό θα αποτελούσε το τελευταίο σημείο της σύνταξης αναδρομής, την οποία παρουσιάζω εδώ εισαγωγικά. Η μίμηση εκφράζει έκλογη, την θέληση να επιτελεσθούν εκείνα που ενώ ελάμβαναν έως τότε στον μιμητή, του άποκαλύφθηκαν μέσα από το αντικείμενο που του έγινε πρότυπο. Μια τέτοια θεαίωση φαίνεται, φυσικά, άκόμη πιο πιθανή όταν ο λόγος είναι για συνθετώτερες δραστηριότητες, όπως είναι οι επίδρασεις, οι μόδες κ.λ.π. Η ίδια ή πείρα μας, ως έρευνητών ή και ως φορέων, στην περιοχή της ιστορίας μας δείχνει πόσο συχνά η επίδραση άρχίζει από μιάν ανακάλυψη: ο συγγραφέας τον όποιο διαβάζουμε λέει, καλύτερα από όσο έμεις θα μπορούσαμε να το επιτύχουμε, αυτά που σε μας δεν έχουν άκόμη πάρει σχήμα αλλά έτειναν να διαμαρφωθούν· σε άλλες περιπτώσεις έχουμε άπλως την έντύπωση μιας δοσμένης άπάντησης σε ένα πρόβλημα που μας φαινόταν άλυτο ή κακολυμένο. Αυτή ή τελευταία κατηγορία περιπτώσεων άποδειχνει χωρίς καμμία άπολύτως άμφιβολία, (αν ο έρευνητής είναι ειλικρινής άπέναντι στον ίδιο τον έαυτό του), ότι, με ένα ή άλλο τρόπο, ο προβληματισμός υπήρχε πριν από την επίδραση.

Έθεωρήθηκε ότι ήταν δυνατό να καταφύγουμε, για να έρμη- νεύσουμε αυτές τις συναντήσεις, σε μιάν έννοια που θα άντιστοι- χούσε στην προκατεστημένη άρμονία. Δεν την αναφέρω παρά ως υπόμνηση: άνεπιστημονική, άφου δεν μπορεί να επαληθευθεί, το- ποθετείται, έξ όρισμού, έξω από την περιοχή των έρευνών μας. Σ' αυτό το θέμα είχα προτείνει άλλστε μιάν άλλη εξήγηση, που, αν δεν της άξιζε να θεωρηθεί πρωτότυπη, ωστόσο έχει πολύ όλιγο χρησιμοποιηθεί έως σήμερα: άφου οι ίδιες αίτιες δημιουργούν το ίδιο άποτέλεσμα, φαίνεται φυσικό να θρυσκόμαστε, στην περιο- χή της ιστορίας των ιδεών ή της ευαισθησίας, συχνά εμπρός σε συμπτώσεις. Η διαφορά στα άποτελέσματα ή το σήσιμο της αι- τιακής άλυσίδας, θα όφειλόταν, τότε, στην άδυναμία του ανθρώ- πινου παράγοντα όταν δεν κατορθώνει να έξαντλήσει τα δεδομέ- να της πείρας. Όστόσο, άφου κατ' άρχήν δεν ταιριάζει σ' αυτό το κείμενό μου ή άποκλειστικότητα, μου φαίνεται ότι, στην επιδιώ- ξή μας να άποκτήσουμε άντικειμενική γνώση των λειτουργιών

της δημιουργίας, θα άξιζε τον κόπο να κάνουμε μιá προσπάθεια για να ξεπεράσουμε ακόμη και αυτήν την έννοια της σύμπτωσης.

Αφετέρου, ακόμη και στερημένοι από την προσφορά του εμπειρισμού, θα μπορούσαμε να το υποστηρίξουμε παραγωγικά: γνωρίζουμε πώς όλα είναι σε όλα, ότι μόνο οι σχέσεις αναλογίας των μερών που συνιστούν κάθε πολιτισμό του θίνου τον ιδιάζοντα χαρακτήρα του. Συνεπώς, το κύμα των καινούριων ιδεών ή των καινούριων φιλοκαλιών θα επενεργήσει επάνω σ' εκείνους τους ιδιαίτερους φορείς (θα τους ονομάσουμε εδώ τοπικούς) οι όποιοι αντιστοιχούν σ' αυτό: αν το έρέθισμα είναι αρκετά ισχυρό και γενικό, ή, με άλλα λόγια, αν το κίνημα καλείται έντονα από το περιβάλλον προς το όποιο τείνει, θα επενεργήσει σ' έναν μεγαλύτερο αριθμό πλέον διαφορετικών φορέων και θα αποδειχθεί, συνεπώς, πιο αποδοτικό. "Αν όχι, εφόσον τα τοπικά στοιχεία δεν δραστηριοποιηθούν, μπορούμε το πολύ να προσδοκούμε μιá περαστική μόδα.

Μ' αυτόν τον όπλισμό μπορούμε να πλησιάσουμε το θέμα μας, όπως το έχουμε καθορίσει: ή προσέγγισή μας φαίνεται να έχει γίνει αισθητά ευκολότερη. Έχουμε να γνωρίσουμε αν τα διεθνή ρεύματα υπαγορεύονται ή όχι από τα τοπικά αίτήματα των περιφερειών, των πολιτισμικών περιοχών, στις όποιες διαχέονται. "Αν όμως αυτό που επροτείναμε ως τώρα είναι πιθανό, μπορούμε να άχθοιμε σε κάποια συμπεράσματα, κατά όμοιο τρόπο πιθανά. Η ύπαρξη (εδώ έννοείται επίσης ή διάδοση και ή δύναμη) ενός διεθνούς ρεύματος θα αντιστοιχούσε σε ότι, προκειμένου για τις ειδικές περιπτώσεις, αποτελεί την σύμπτωση ή ήταν εξαρτημένη από την ευρύτητα και την ένταση των στοιχείων που την επικαλούνται σε κάθε πολιτισμικό πεδίο. Η γνώμη ότι τα διεθνή ρεύματα δεν υπάρχουν άλλιώς παρά ως συνενωμένα τοπικά ρεύματα, δεν αποτελεί αυτόνομη αλήθεια: σημαίνει ότι το σύμπλεγμα που διαμορφώνεται υπό τους όρους αυτούς έχει σε κάθε μία από τις διακεκριμένες εκφράσεις του τον ειδοποιό χαρακτήρα του, που είναι καμωμένος από τον χαρακτήρα των τοπικών ζητήσεων. Και τέλος, ούτε ή γενική ύπαρξη ούτε ή τοπική μορφή αυτών των ρευμάτων μπορούν να γίνουν κατανοητά ή να έρμηνευθούν με τρόπο ικανοποιητικό, εφόσον δεν γνωρίζουμε τις ιδιαίτερες συνθήκες οι όποιες προσέδωσαν στο ρεύμα τον δικό τους χαρακτήρα μέσα σε κάθε συγκεκριμένο χώρο.

**

Μιά από τις πιο τυπικές περιπτώσεις αυτών των τοπικών ζητήσεων που καθορίζουν τις προϋποθέσεις για την ύπαρξη και τον χαρακτήρα των διεθνών ρευμάτων, μου φαίνεται ότι δίνεται από το κίνημα του ρωμαντισμού. Θα μπορούσαμε να όρουμε και άλλα

παραδείγματα, όπως του διαφωτισμού και του νατουραλισμού. Λόγοι όμως μεθοδολογικοί, θετικοί και άρνητικοί, φαίνεται να μας παρακινούν να προτιμήσουμε τον ρωμαντισμό. Πραγματικά, ο αιώνας των φώτων, καθώς βρίσκεται πολύ κοντά στον ούμανισμό εξαιτίας του άργου ρυθμού των διαδικασιών της εποχής, δεν σημαδεύει αρκετά έντονα τις τοπικές διακρίσεις. Αφετέρου, ή διεθνικότητα της γαλλικής γλώσσας προσδίδει στις εκδηλώσεις αυτού του αιώνα, ή,τι κι αν ειπώθηκε σχετικά, όλα τα κοινά χαρακτηριστικά τα όποια επιβάλλει στην σκέψη, όσο ποικίλη κι αν είναι, ένα γλωσσικό όργανο έναιο. Τέλος, αν ο όρθος λόγος δεν είναι παρά ένας, ή ευαισθησία είναι διαφόρων ειδών: ένα κίνημα στηριγμένο αποφασιστικά στη διάνοηση δεν μπορεί να παρουσιάσει την απαιτούμενη στους πειραματισμούς μας ποικιλία.

"Όσο για τον νατουραλισμό — άφήνοντας άλλα επιχειρήματα — ή πυκνότητα και μόνη των φαινομένων τα όποια εκφράζει είναι τόσο μεγάλη ώστε πολύ λίγο προσφέρεται για να διευκολύνει την έρευνα: και μόνο ο αριθμός των φυλλαδίων, των μικρών εφημερων περιοδικών που εκδίδονται αυτή την εποχή, άρκει για να καταστήσει άτελέσφορη την έρευνα — την στηριγμένη σε βάση ποσοτική — στην περιοχή αυτήν. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι στην μελέτη των πολιτισμικών κινήματων ή καμπύλη του Gauss καθορίζει την έκλογή των περιοχών όσες προσφέρονται: έτσι υπάρχει ή άντενδειξη για πυκνότητες πολύ λεπτές ή πολύ ισχυρές: στις πρώτες επειδή ή διάσπασή τους έμποδίζει να χαράξουμε μιá γραμμή στατιστική, στις άλλες επειδή, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των περιπτώσεων, οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα.

Γρήγορα θα περιορισθώ στον κόσμο των ελληνικών εκδηλώσεων και θα δώσω τις αίτιες. Άλλά ως μου επιτραπεί από τώρα να προτάξω τα ακόλουθα, σε ένα σημείο: θα ήταν σωστό να προστεθεί στα επιχειρήματα που στηρίζουν τον αποκλεισμό του διαφωτισμού και του νατουραλισμού ως πεδίων έρευνών για την Ελλάδα σ' αυτή την ειδική περίπτωση, μιá επί πλέον αίτία που μου φαίνεται ιδιαίτερα πειστική. Πραγματικά, ή ελληνική ανάγκη για κύρια στοιχεία που συνθέτουν το ένα και το άλλο από τα κινήματα αυτά είναι τόσο ισχυρή ώστε ο διεθνικός χαρακτήρας τους θα μπορούσε να μοιάζει τελικά έντελως περιττός: Θα ήταν θεωρητικά δυνατόν να αναπλάσουμε τον "Έλληνα διανοούμενο του 1800 και του 1880 χωρίς να χρειασθεί να προσφύγουμε στις ξένες επιδράσεις. Με αυτούς τους όρους θα ήταν άταίριαστο να διαλέξουμε ένα από αυτά τα δύο παραδείγματα όταν θα έπρόκειτο να αποδειχθεί άπλως ότι οι τοπικές ανάγκες συνιστούν ένα από τα απαραίτητα στοιχεία για να δώσουν στα ρεύματα του στοχασμού ή της ευαισθησίας τον διεθνικό τους χαρακτήρα.

Ἄναμεσα στὸν ὀρθολογισμό τοῦ αἰῶνα τῶν φώτων καὶ στὴν ἀφρονία τοῦ ὕλικου ποῦ μᾶς παρέχεται ἀπὸ τὸν νατουραλισμό, ὁ ρομαντισμὸς παρουσιάζει ἀφενὸς ἕναν ἐπιταχυνόμενον ρυθμὸ, ἀλλὰ χωρὶς ὑπερβολές, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει τὴν ἐξαντλητικὴ μελέτη τῶν φαινομένων, ἀφετέρου μιὰ διάρκεια ποῦ ἐπαρκεῖ στὴν διαχρονικὴ ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων, ἐνῶ, τέλος, τὸ κάλεσμα τῆς εὐαισθησίας, σημεῖο διακριτικὸ αὐτοῦ τοῦ κινήματος, εὐνοεῖ τὴν διαφοροποίηση. Φυσικὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται οὔτε τὴν ἀπογραφή τοῦ ρομαντισμοῦ νὰ κάνουμε οὔτε τὴν δίκη του. Ὡστόσο, ἂν ἐπιθυμοῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε τὰ κύρια χαρακτηριστικά του, ὁ πιὸ εὐκόλος τρόπος γιὰ νὰ προχωρήσουμε θὰ ἦταν αὐτὸς ποῦ θὰ ἐστηριζόταν στοὺς κατηγοροῦς του. Καὶ πραγματικά, μέσα σὲ ἕναν κόσμον ἰδεῶν καὶ φιλοκαλιῶν ὅπως ἀντιλαμβάνονταν ἡ παραδοσιακὴ κριτικὴ τὶς λογοτεχνικὲς συναλλαγές τῶν περασμένων αἰῶνων, αὐτὸ ποῦ πρῶτα-πρῶτα ἐξένισε τοὺς ἐχθροὺς τοῦ ρομαντισμοῦ ἦταν τὸ στοιχεῖο τῆς διαφοροποίησης ἀνάμεσα στὴν κατεστημένη τάξη καὶ στὸ νέο κύμα.

Κοντὰ σὲ προϋπάρχουσες ροπές ποῦ ἐκφράζονται ὁμῶς τώρα μὲ περισσότερη βιαιότητα καὶ ὠθοῦνται ἕως τὰ ἄκρα, σύμφωνα μὲ κάποιαν ἐθιμοφροσύνη ποῦ δὲν εἶναι ἀκόμη αἰσθητὴ, θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν στοιχεῖα βαθύτερα ἀνατρεπτικά: ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀποψη, ὁ φιλελευθερισμὸς ἀνεξάρτητος ἀπὸ κανόνες καὶ περιορισμούς, ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν αὐτοσχεδιασμό ἐμβαθύνοντας θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὸν νοσταλγικὸ ἔρωτα γιὰ τὸ παρελθόν, τὴν ἐπιστροφὴ στὴν χριστιανικὴ πίστη, τὴν μελαγχολία, τὸν μονοῦδεασμὸ τοῦ ἀτυχου ἔρωτα.

Τὸ σύνθημα ἦταν εὐκόλο νὰ ἐφαρμοσθεῖ: οἱ μεσογειακοὶ λαοὶ εἶχαν νὰ κάνουν μὲ μιὰ *scuola boreale*, ξένη πρὸς τὴν φύση τῶν λαῶν τῆς Μεσημβρίας: ἕνας μακροχρόνιος βιασμὸς. Ἄλλωστε τὸ πνεῦμα τῆς μίμησης, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπιχειροῦμε αὐτὴ τὴν στιγμή νὰ ἐκφράσουμε ἐδῶ ἀμφιβολίες, ἦταν πάντως ἄρκετὰ ἰσχυρό, ὅπως ὅποτε στοὺς κύκλους τῆς ἐπαγγελματικῆς κριτικῆς, ὥστε νὰ δημιουργεῖ μιὰν ὀρισμένη ὁμοιομορφία: ἡ παραδοσιακὴ ἐπιχειρηματολογία στὴ Γαλλία, στὴν Ἰταλία ἢ στὴν Ἑλλάδα εἶναι περίπου ἡ ἴδια καὶ γιὰ τὶς τρεῖς λογοτεχνίες, μὲ μιὰ καθυστέρηση ὀρισμένων ἐτῶν. Ἐκτοτε ὁμῶς ἐμάθαμε ὅτι ὁ ἐπαγγελματίας τῆς κριτικῆς σκέπτεται λίγο καὶ ὅτι προτιμᾷ, κατ' ἀρχὴν, τοὺς κοινούς τόπους: αὐτὸ πάντα ἀπὸ μιὰν ἀποψη ἀναλογιῶν καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν σύγχρονον δημιουργὸ ποῦ ἀγωνίζεται ἀπελπισμένα νὰ κάνει κάτι καινούριο.

Ὡστόσο, ἀφήνοντας τὶς λογοτεχνίες ἐκεῖνες γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ὑποτίθεται ὅτι ἔχω νὰ προσφέρω κάτι πρωτότυπο, θὰ περιορισθῶ στὴν Ἑλλάδα. Ὅλα τὰ στοιχεῖα ὅσα ἀνιχνεύσαμε στὸ ρω-

μαντικὸ κίνημα ξαναβρίσκονται σὲ καλὲς ἀναλογίες στοὺς Ἑλληνες τῶν περιόδων ποῦ προηγήθηκαν ἀπὸ τὸν ρομαντισμό: ξέρομε πὼς μιὰ πλούσια λαϊκὴ λογοτεχνία, κύρια ἔκφραση τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ αἰῶνες, εἶναι θεμελιωμένη στὸν αὐτοσχεδιασμό. Ἡ ἐννοια τοῦ κανόνα, ἡ κλασικὴ διδασκαλία, ἡ θεωρία τῆς μίμησης στὴν τέχνη, δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὸν λαϊκὸ αὐτοσχεδιαστὴ, δημιουργὸ τῆς δημοτικῆς λογοτεχνίας, ἐκεῖνης ποῦ οὐσιαστικὰ ἐξέφρασε καὶ ἔθρεψε τὴν ἑλληνικὴ εὐαισθησία στὴν διάρκεια τῶν αἰῶνων τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (γύρω στὰ 1500 — γύρω στὰ 1800).

Ὅσο γιὰ τὰ δύο ἄλλα σημεῖα ποῦ ἀπομονώσαμε, ἡ νοσταλγικὴ ροπὴ πρὸς τὰ περασμένα θὰ ἔπρεπε αὐτόματα νὰ εἰσχωρεῖ στὴν εὐαισθησία ἐνὸς λαοῦ ποῦ ἐθυμόταν, μέσα ἀπὸ δρόμους κάποτε ἀσυνείδητους, ἀλλὰ πάντοτε πραγματικούς, τὸ μεγαλεῖο τοῦ παρελθόντος, καὶ τὸ ἐνοσταλγοῦσε. Ἡ μελαγχολία ἀπὸ καιρὸ ἔχει ἐπισημανθεῖ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά τῆς νεοελληνικῆς ψυχολογίας: ὁ Κοραῆς κιάλας ἔλεγε τοὺς συμπατριῶτες του «κλαψοπούλια». Οἱ ἴδιες παρατηρήσεις θὰ ἴσχυαν ἂν περιορίζομασταν στὴν ἔκφραση τοῦ ἀτυχου ἔρωτα: οὐσιαστικὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ ὅτι τὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι δὲν ἐγνώρισε ἄλλου εἴδους ἔρωτα ἀπὸ αὐτόν: κοινωνικὲς συνθήκες, ἱστορικὲς, ἢ παρουσία τῆς ἀνατολῆς, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὸ πᾶν γίγνεται πάντα. Θὰ ὑπῆρχε μόνο ἡ ἐπιστροφὴ στὴν χριστιανικὴ πίστη ποῦ θὰ ἔθετε ἕνα προβλήματα: αὐτὸ ποῦ μπορῶ νὰ πῶ ἐπάνω στὸ θέμα ὥστε νὰ μὴν ἐμπλακοῦμε μέσα σὲ πάρα πολλὲς λεπτομέρειες εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστροφὴ στὴν χριστιανικὴ πίστη, ὅπως, καὶ στὸ ποσοστὸ ποῦ, ἐκφράστηκε μέσα στὸν νεοελληνικὸ ρομαντισμό, δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ ἰσχυρότητα. Ἄλλωστε ἡ ἀπομάκρυνση ποῦ εἶναι προϋπόθεση γι' αὐτὴν τὴν ἐπιστροφὴ, τὴν ὁποία καὶ προσδιορίζει, πολὺ λίγο ἐσημάδευσε τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ δὲν εἶχε ποτέ, μιλώντας στατιστικά, μιὰν οὐσία ἀνατρεπτικὴ ἔτσι καὶ ἡ λογοτεχνικὴ ἐκδήλωση τῆς ἐπιστροφῆς ἐπῆρε στὴν Ἑλλάδα ἕνα χαρακτήρα ἄρκετὰ πλαστό.

Ὡστόσο σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θεωρῶ σκόπιμο νὰ διατυπώσω δύο παρατηρήσεις: ἡ πρώτη εἶναι ἱστορικῆς ὕψης, ἡ δεύτερη, πολὺ πιὸ κοντὰ στὸ θέμα μας, κανονιστικὴ, ἂν μπορῶ νὰ πῶ. Ἔτσι, γιὰ ὅ,τι ἀναφέρεται στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς εὐαισθησίας, πρέπει ἀπλῶς νὰ θυμίσω ὅτι ὁ θρησκευτικὸς ρομαντισμὸς δὲν διατηρήθηκε πολὺ στὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐμπλουτισθεῖ ἡ ἐπιχειρηματολογία μας: ἐζητήσαμε ἕνιες μόνο ἀπὸ τὶς τάξεις τὶς ὁποῖες ἐπρόβαλαν τὰ καινούρια ρεύματα, ὅχι τὸ σύνολο τῶν τάξεων αὐτῶν: φθάνει νὰ ὑπάρχει μερικὴ συμ-

φωνία, ή ζήτηση και ή προσφορά να επικαλύπτονται κάπου, για να γίνει μορετή ή υιοθέτηση του καινούριου ρεύματος. Αυτό μās οδηγεί στο δεύτερο σημείο: να αναγνωρίσουμε ότι κάθε πολιτισμικός χώρος, όταν δέχεται ένα κίνημα, θα του δώσει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα εξαρτώμενο από συστατικά που δεν είναι κοινά στο κίνημα και στον χώρο. Συνεπώς, ο τοπικός παράγοντας ο αναγκαίος στον σχηματισμό των διεθνών ρευμάτων, επενεργεί επίσης επάνω στην παράσταση των τελευταίων αυτών που δεν θα ήταν τελικά τίποτε άλλο παρά ή συνισταμένη τοπικών εκφράσεων στην κάθε συγκεκριμένη περιοχή.

Έτσι, τόσο στις άκρατες περιπτώσεις του διαφωτισμού και του νατουραλισμού όσο και στους ευνοϊκούς πειραματικούς όρους τους προσφερομένους από τον ρωμαντισμό, στάθηκε δυνατόν να δούμε ότι αυτά τα τρία ρεύματα, των οποίων ή ζωντανή και δημιουργική παρουσία μέσα στην ελληνική πνευματική ζωή είναι ιδιαίτερα αισθητή, ανταποκρίνονται σε αίτήματα του τοπικού βίου. Ας θυμηθούμε ότι και στις τρεις περιπτώσεις είχαν προηγηθεί από την ανάπτυξη του αντίστοιχου κινήματος περίοδοι κενού: περίπου μία δεκαετία για κάθε κίνημα, δηλαδή 1790—1800, 1820—1830, 1870—1880. Μέσα στις τρεις αυτές περιόδους, αίτιες εξωτερικές, πολιτικές ή φυσικές, είχαν προκαλέσει ένα άδειασμα στον κόσμο του πολιτισμού, έναν χρόνο σημειωτού. Αυτοί οι όροι του να ξαναρχίζουν τα πράγματα από το μηδέν, αφήνοντας τον χώρο ελεύθερο στους καινούριους ανθρώπους, στις καινούριες ιδέες, σε ευαίσθητες πρωτότυπες, διευκόλυναν τους νέους σχηματισμούς. Στα τρία παραδείγματα, ή παρουσία στοιχείων που ήρθαν απέξω ελκύει την προσοχή μας: ωστόσο σε μία συγκυρία, αυτήν που άφορα στην θρησκεία, τα στοιχεία αυτά δεν έκαρποφόρησαν: και τότε ακριβώς επρόκειτο για προσφορές που δεν ανταποκρίνονταν στις τοπικές ζητήσεις.

**

Από όσα εξήγησα ή όσα μπόρεσα να υπαινιχθώ, ελπίζω πως οι παρατηρήσεις τις όποιες έσχολήσα εδώ στηρίζουν την αρχική μου θέση, σύμφωνα με την οποία οι τοπικές ανάγκες καθορίζουν τα διεθνή πνευματικά κινήματα: τα διεθνή κινήματα δεν αποτελούν μεταφυσικές οντότητες.